

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN DÖNEMİNDE ORTAYA ÇIKAN ORDUGÂH ŞEHİR MODELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Yılmaz CAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

An Evaluation About the Types of Camp Cities Which Appeared in the Period of the Khulafa-i Rashideen

In the Period of Four Caliphs in which the movements of conquest continued intensely appeared a new city phenomenon which had the peculiarities of being quarters. Basra, Qufa and Fustat which are subjects for our study are cities founded in that manner. The urban structure of these cities took form seemly to the feelings of the citizens who lived here. Because there were neither a foundation nor an authority.

In the centre of the city was situated a mosque. Near the mosque were situated social and administrative buildings like a dar al-imara (building of government), a bathhouse, a prison, a bait al-mal (treasure house) and diwans (houses of council). Commercial activities were kept together around the mosque. Factions were made according to species of goods in bazaars. From the centre to the surroundings were spread a lot of mainroads . In every districts of the city a tribe or a group of tribes resided. Some sort of dwellings were detected in the cities. These were formed in pursuance of the social structure.

GİRİŞ

İslam'ın tarihine bakıldığında, Mekke ve Medine şehirlerinde doğan İslam Dini'nin, Arap Yarımadası, Irak, Suriye ve Mısır topraklarına yayılmasıyla birlikte, İslam'ın ilk müntesibi çoğu göçebe Araplar'ın, kendilerini hızlı bir şehirleşme olgusunun içinde buldukları görülmektedir¹. Bunun elbette dinî,

¹ G. Marçais, "L'Urbanisme Musulman", aynı yazara ait, Mélanges d'Histoire et Archéologie de l'Occident Musulman, Alger 1957, Vol. II, s.(219-231), 220; G. E. Grunebaum, "The Structure of the Muslim Town", Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition, 1955, Vol. 57, No 2, s. (141-158), 141; R. Hassan, "The Nature of Islamic Urbanization: a Historical Perspective", Ekistics, 1971, Vol. 31, No 182, s. (61-63), 61; D. Chevallier, "Sang

siyasî, askerî ve iktisadî pek çok sebebi vardır.

İslam Dini bir cemaat dinidir. Vaz ettiği ibadet ve ilkelerin çoğunun fert olarak değil, cemaat halinde yapılması ve yaşanması gerekmektedir. Dolayısıyla İslam'ı bütün yönleriyle eksiksiz ve sağlıklı bir şekilde yaşayabilmek, mukim bir cemaat halinde bulunmakla mümkündür. Mukim olmak ve cemaat halinde bulunmak ise yerleşik hayata geçiş anlamına gelmektedir². İşte bu sebeptendir ki, İslam, ilk olarak Mekke ve Medine gibi şehirlerde hayat bulmuş ve yayıldığı topraklarda sürekli yeni şehirlere sahip olarak hayatietini devam ettirmiş, varlığını güçlendirmiştir.

Bu dinden kaynaklanan teşvikin yanında, Müslümanlar, fethedilen bölgeyi elde tutabilmek, oraya hükmedebilmek, vergi ve ganimetleri toplayıp muhafaza edebilmek, daha da önemlisi yeni fetihler için askerî ikmal noktaları tesis etmek için, fethedilen topraklar üzerinde yeni şehirler inşa etme ihtiyacı duymuşlardır³. Zira zikrettiğimiz bu hususları, her bölgede fethedilmiş şehirler eliyle yapabilmek mümkün değildir. Çünkü fethedilmiş şehirlerin halkını başka yerlere sürmek ya da katletmek İslam'ın yasakladığı ve asla izin vermediği fiillerdir. Ayrıca Araplar'ın yerli halk ile karışarak onlarla birlikte yaşamayı da pek arzu etmedikleri bilinmektedir⁴. Hal böyle olunca, Müslümanlar fethettikleri topraklarda, stratejik yerlerde bazı askerî üsler diğer bir ifadeyle ordugâhlar⁵ inşa etmişlerdir. İlk ordugâhlar, yerleşim birimi yoğunluğu bakımından, Suriye topraklarının gerisinde kalan Irak topraklarında kurulmuştur. Hz.Ömer zamanında kurulmuş olan Basra ve Küfe şehirleri ilk ordugâh şehirler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Hz.Ömer zamanında Mısır topraklarında kurulmuş Fustat da ordugâh nitelikli bir başka önemli İslam şehridir. İslam coğrafyasında daha sonraki tarihlerde, bu şehirlerin dışında ordugâh olarak ya da askerî saikle kurulmuş mimarî unsurlar etrafında teşekkül etmiş başka şehirler de (Kayravan, Mansure, Rabat v.b.) mevcuttur⁶.

Fetihlerin hız kestiği ve büyük oranda son bulduğu Emevî ve Abbasi dönemlerinde ise Müslümanlar idarî ve siyasî nitelikli, planlı, düzenli yeni şehirler (Aynü'l-Car, Bağdat, Medinetü'z-Zehra, Samarra v.b.) tesis etmişlerdir⁷.

→ →

des Villes, Sang des Peuples", La Ville Arabe Dans l'İslam, Ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis, 1982, s. (541-556), 548; Y. Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı, Ankara 1995, s. 24-29, 31-35

² Grunebaum, s.141; Hassan, s. 61-62; Chevallier, s.548

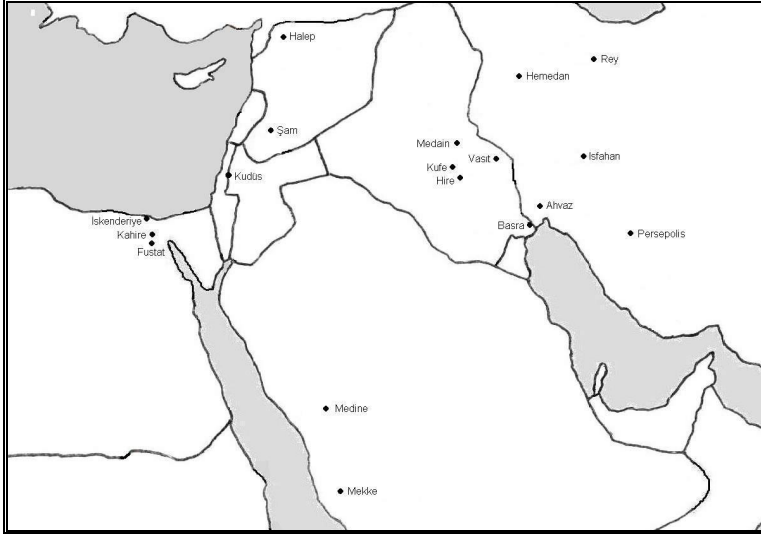
³ Marçais, s.220; E. Pauty, " Villes Spontanées et Villes Créées, en Islam", Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, 1951, s. (52-75), 59

⁴ W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, (İzâh düzeltme ve ilâvelerle çev. M. F. Köprülü), Ankara 1963, s. 108; M. Cezar, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul 1977, s. 88

⁵ Ordugâh, bir ordunun ikamet ettiği, yerleştiği yer anlamına gelmektedir. Ordugâh nitelikli şehir olgusuna, pek çok milletin veya devletin tarihinde rastlamak mümkündür. Örneğin Orta Asya topraklarında kurulmuş eski Türk şehirlerinden bir kısmını, yine Roma tarihinde karşımıza çıkan ve castrum ismiyle bilinen askerî yerleşimleri, tam örtüşmemekle birlikte, bu bağlamda mütela etmek mümkündür. Bkz. İ.H.Bayhan, Şehir Planlaması, İstanbul 1969, s. 46-48; Cezar, s. 27-40; Pauty, s. 54; K.Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi", Gazi Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Dergisi, C.20, No: 2, 2005, s.(251-265), 252-256

⁶ Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957, C. I, s. 420; E. Reitemeyer, Die Stadtgründungen der Araber im Islam, Munich 1912, s. 119; D.-J. Sourdell, La Civilisation de l'İslam Classique, Paris 1968, s. 421

⁷ Marçais, s.221; Pauty, s.64; A.Dhina, Cités Musulmanes d'Orient et d'Occident, Alger 1986, s.7

İncelememize konu şehirler ile dönemin önemli merkezlerini gösterir harita

Biz bu çalışmamızda, kuruluş itibarıyla ordugâh nitelikli, Basra, Kûfe ve Fustat gibi üç önemli şehri, sergiledikleri şehircilik anlayışı ve özellikleri bakımından incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken, önce bu şehirleri başlıca yapısal unsurlarıyla tanıtip, tasvir edecek, sonra da kent dokusunu oluşturan temel yapısal unsurları, oluşum ve gelişmelerine etki eden faktörlere de işaret ederek tahlil edip, söz konusu ordugâh şehirlerin fiziki yapılarına ilişkin karakteristikleri belirlemeye çalışacağız. Bu arada incelememize konu şehirlerden günümüze hiçbir kalıntının ulaşmadığını, dolayısıyla çalışmamızın büyük oranda tarihi malumatlara dayandığını hatırlatmak isteriz.

Basra: Basra Hz.Ömer zamanında bölgenin fatihi Utbe b. Gazvan tarafından kurulmuştur⁸. Şehir Şattü'l-Arap'ın batısında, Araplar tarafından Huraybe ismiyle bilinen harap olmuş eski bir Pers yerleşiminin yakınında konumlanmıştır⁹. Şehrin kuruluş tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmakla birlikte H. 14/M.635 tarihinin öne çıktığını söyleyebiliriz¹⁰.

Şehir ilk önce bölgedeki bataklıklarda yetişen kamışlarla bina edilmiştir. Hatta ilk yıllarda kamış binalar yerlerinde sürekli sabit olmayıp geçici bir mahiyet arz etmektedir. Sefere çıktığında binalar sökülüyor, kamışlar demetler halinde toplanıp uygun yerlerde saklanıyor, seferden dönüldüğünde ise binalar tekrar kuruluyordu¹¹. Şehir, birkaç yıl sonra Vali Ebu Musa el-Eşarî zamanında, yaşanan yangın olaylarının da korkusuyla kerpiç ve çamurla yenilenmiştir. Emevîler

⁸ Ahmed b. Yahya, el-Belâzurî, Fütühu'l-Büldân, (Çev. M. Fayda), İstanbul, 1982, s. 498; Salih Ahmed, el-Alî, Hıtatü'l-Basra ve Mıntikatühâ, Bağdat 1986, s. 42

⁹ Belâzurî, s. 489; Yâkût, III, s. 363; el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 124

¹⁰ Belâzurî, s.492, 498; Yâkût, III, s. 363; Massignon, "Explication de Plan de Kufe", aynı yazara ait, Opera Minora, Beyrouth 1963, Tome III, s. (35-60), 58; Reitemeyer, s. 33

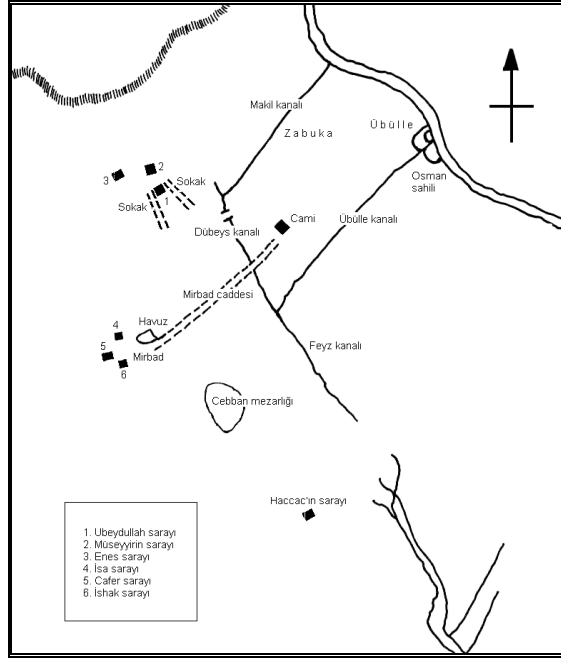
¹¹ Belâzurî, s. 498; Yâkût, III, s. 363; el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 64; Dhina, s. 19

dönemiyle birlikte şehrin kireç ve tuğla ile yeniden inşa edildiği görülmektedir¹².

Kaynaklarda geçen haberlerden, şehrin ilk kurulduğunda ve daha sonraki yenilemelerde, bir plana göre inşa edilmediği, sadece cami ve saray gibi yapıların yerlerinin tespiti ve inşasında, ayrıca kabilelerin yerleşeceği yerlerin tespitinde, dönemin valilerinin veya onların görevlendirdiği bazı kişilerin kısmi müdahalelerinin söz konusu olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, Basra'da kabilelerin yerleşimiyle ilgili tanzim işini Asım b. Dülef Ebû'l-Cerbâ adında birinin yaptığını belirtmek isteriz¹³.

Şehir zamanla doğuya ve güneye doğru kaymış ve eski şehir yeni şehrin batısında kalmıştır. Konumunun sağladığı avantajla olmalı ki, kısa zamanla gelişip büyüyerek önemli bir İslam kenti olan Basra, günümüzde de önemini korumakta olup, halen Irak'ın Bağdat'tan sonra ikinci büyük kenti durumundadır.

Şehrin merkezinde cami ve dârü'l-imâra yer almaktadır. Bâtına ismiyle bilinen merkezî bölgede ayrıca devlet işlerinin yürütüldüğü divânlar ile yine yönetimle ilişkili beytû'l-mâl, hapisane ve emirlik hamamı gibi yapılar bulunmaktadır. Caminin doğu ve güney doğu tarafında, Dehnâ ismiyle bilinen bir meydan uzanmaktadır¹⁴.

Plan 1. H.İ./M.VII. asırda Basra (S. A. el-Alî, Hitatü'l-Basra ve Mintakatüha)

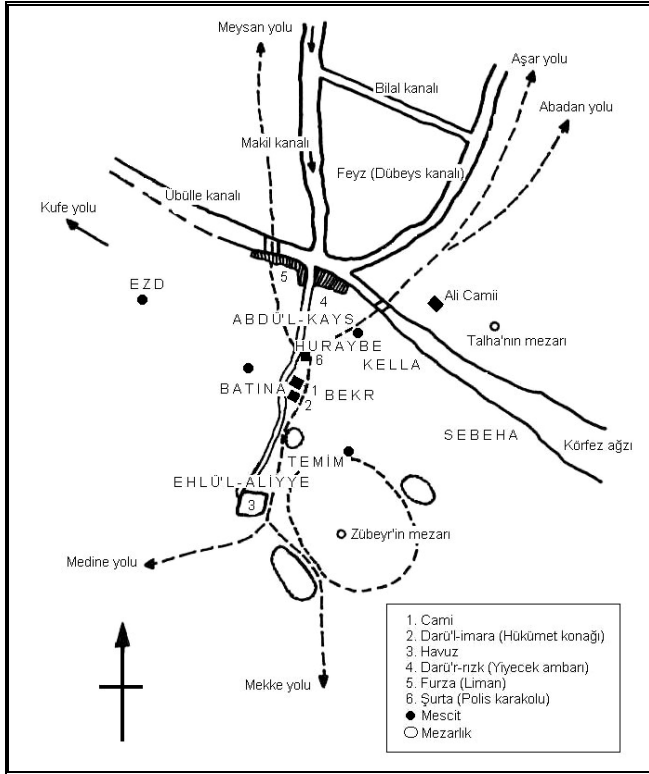
¹² Belâzurî, s. 499; Ahmed b. Muhammed, İbnü'l-Fakih, Kitâbü'l-Buldân, Leiden 1885, s. 188, 191; el-Alî, Hitatü'l-Basra, s. 65, 66

¹³ Muhammed b. Cerir, et-Taberî, Târihu'l-Ümem ve'l-Mulûk, Beyrut 1987, C. II, s. 479; Belâzurî, s. 491; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbnü'l-Esir, İslam Tarihi, (Çev. A. Ağırakça-A. Özyayın ve Diğerleri), İstanbul, 1985, C. II, s. 484; Dhina, s. 19. Örneğin şehir dokusunun en önemli unsuru olan caminin bile düzgün bir plana sahip olmadığı görülmektedir. Bkz. Belâzurî, s. 501

¹⁴ Belâzurî, s. 498; Yâkût, I, s. 432, 433; İbnü'l-Fakih, s. 188; el-Alî, Hitatü'l-Basra, s. 57, 75

Dârü'l-îmâra ilk önce camiye bitişik değildir. Daha sonra Ebû Musa el-Eşarî zamanında yeniden inşa edilirken camiye bitleştirilmiş ve caminin kible cephesinde yani güney batısında yer almıştır¹⁵. Emevî döneminde Basra valisi olan Ziyad, cami ve dârü'l-îmârayı tuğla ve kireç ile yenilemiştir. Bu yenilemede Ziyad, imamın cemaati rahatsız etmeden ve güvenli bir şekilde camiye girebilmesi için, caminin kible cephesinde, cepheye bitişik olarak inşa edilmiş saraya açılan küçük bir kapı açtırmıştır. Ziyad ayrıca ilk olarak Basra Camii'nde kendisi için maksûre yaptırmış ve caminin doğu veya kuzey doğusunda da bir minare bina ettirmiştir¹⁶.

Basra'da Cuma Camii dışında sadece vakit namazlarının kılındığı çok sayıda mahalle mescidi mevcuttur. Kaynaklarda geçen haberlerde, şehirde mevcut yedi mescitten söz edilmektedir. Mescitler genel olarak mahallelerde ikâmet eden kabile isimleriyle anılmaktadır. Tıpkı Cuma Camii'nde olduğu gibi, mescitlerin de yanı başlarında küçük birer meydan bulunmaktadır¹⁷.

Plan 2. H.I.-IV/M.VII.-X. asırlarda Basra
(L. Massignon, "Explication de Plan de Basra")

¹⁵ Belâzurî, s. 499; Yâkût, I, s. 433; el-Âlî, Hitatü'l-Basra, s. 76-77

¹⁶ Belâzurî, s. 499-500; Yâkût, I, s. 433; el-Âlî, Hitatü'l-Basra, s. 66-67; Reitemeyer, s. 23

¹⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 191; el-Âlî, Hitatü'l-Basra, s. 56, 68, 89, 112, 117; L. Massignon, "Explication de Plan de Basra", aynı yazara ait, Opera Minora, Beyrouth 1963, Tome III, s. (61-87), 70; Dhina, s. 8. Massignon'a göre bu yedi mescidin o günkü şehrin yedi mahallesi ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. Massignon, "...Basra", s.70

Şehrin çekirdeğini teşkil eden cami ve dârü'l-imâranın etrafında çarşılar toplanmıştır. Özellikle meydanı kuşatan bölgede ve şehir merkezinden ikâmet mahallerine uzanan cadde ve sokakların merkeze yakın noktalarında ticarî aktiviteler yoğunluk arz etmektedir. İlk yıllarda Basra'da cami etrafında tek bir çarşı mevcuttur ve bu çarşı Sûku'l-Kebîr ismiyle bilinmektedir. Emevîler dönemiyle birlikte Sûku'l-Kebîr'in caminin doğusuna kaydığı ve cami yakınına, muhtemelen caminin batısına Sûku'l-Osman ve Sûku'l-Bezzâzin isimli yeni çarşıların kurulduğu görülmektedir¹⁸.

Basra'nın batısında yer alan ve esasen başlangıçta ticaret malı taşıyan develerin yükleme ve boşaltma işlemlerinin yapıldığı Mirbad isimli geniş meydan da önemli bir ticaret noktasıdır. İlk önceleri burada deve pazarı kurulur, saman satılır ve hurma kurutulurdu. Daha sonraları burası Cahiliye döneminde Mekke yakınındaki Ukaz Panayını gibi, şairlerin, ediplerin ve hatiplerin buluşma noktası olmuştur¹⁹. Bir habere göre, Mirbad meydanına açılan ve kendi adlarıyla anılan bir sokakta dericiler konumlanmıştır²⁰. Muhtemelen Emevîler döneminden itibaren ise Mirbad meydanı ile şehir merkezini birleştiren, şehrin en önemli yolu durumundaki Mirbad Caddesi de ticarî faaliyetlerin cereyan ettiği yerler arasına dahil olmuştur²¹. Şehir merkezinden epey uzakta konumlanan çarşılarından biri koyun ticaretinin yapıldığı Sûku'l-Ganem, diğeri de Şattü'l-Arap yakınlarındaki Kella isimli bölgede, biraz ileri bir tarihte kurulmuş olan yiyecek-içecek maddelerinin ticaretinin yapıldığı Sûku'l-Kellâ'dır²².

Basra çarşılarında, belirli malların ticaretinin belirli yerlerde yapılması esasına dayanan bir ihtisaslaşma söz konusudur. Yani şehirde ticarî faaliyetin cereyan ettiği bölgede, aynı cins malın ticaretini yapanlar bir arada toplanmışlardır. Yukarıda zikrettiklerimizin dışında, kendi aralarında ihtisaslaşmış bu esnaf sınıfı arasında, kaynaklarda adı geçen diğer ticaret ve zanaat erbabı olarak ashâbü'l-allâfîn (yem ve kamış satıcıları), ashâbü's-şaarîn (arpa satıcıları), ashâbü'l-gazzâla (iplikçiler) ashâbü's-sâbüniyyîn (sabun satıcıları), ashâbü't-temmârîn (hurma satıcıları), ashâbü'l-hallâlin (sirkeçiler) ve ashâbü'l-attârîni (koku satıcıları) sayabiliriz²³.

Şehrin en önemli caddesi, Mirbad'dan başlayıp cami ve dârü'l-imâranın önünden geçerek doğuda limana kadar uzanan Mirbad Caddesi'dir. Üzerinde ticarî faaliyetlerin de cereyan ettiği bu cadde, develerin geçebilmesi için oldukça geniş yapılmıştır. Rivayetler bu caddenin genişliğinin 50 zirâdan (yak. 25 m.) az olmadığını söylemektedir. Şehrin diğer caddelerinin 20 zirâ (yak. 10 m.), sokak-

¹⁸ Belâzurî, s. 526; el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 57, 128; Salih Ahmed, el-Alî, "Hıtatü'l-Basra", Sumer, 1952, Vol. VIII, No 2, s. (281-303), 296

¹⁹ Yâkût, V, s. 98; el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 111-112; Massignon, "...Basra", s. 71

²⁰ el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 111

²¹ Yâkût, V, s. 98; el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 117; Massignon, "...Kufa", s. 58

²² el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 111, 129-130; Massignon, "...Basra", s. 71

²³ el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 129-130; Massignon, "...Basra", s. 71

ların da 7 zirâ (yak. 3,5 m.) genişliğinde yapıldığı kaydedilmektedir²⁴.

Cami ve dârü'l-imâranın teşkil ettiği şehir merkezine, yukarıda sözünü ettiğimiz Mirbad Caddesi'nin dışında, çevreden çok sayıda cadde ve sokak ulaşmaktadır²⁵. Şehrin batısında bulunan Mirbad da birçok yolun kesiştiği önemli bir kavşak noktasıdır²⁶.

Basra'da şehrin merkezî bölgesinde, yol üzerine kurulmuş Bâbü'l-Ösman ve Bâbü'l-İsbehâni isimli iki ayrı kapıdan söz edilmektedir. Bu kapılar büyük ihtimalle, Mirbad Caddesi üzerinde bulunmakta olup, şehrin merkezî bölgesini kontrol altında tutmak ve çarşıların güvenliğini temin amacıyla yapılmışlardır²⁷. Nitekim Bâbü'l-Ösman'ın yanında, şehrin güvenliğini sağlayan şurta (polis karakolu) bulunmaktadır²⁸. Elimizde adı geçen karakol ve kapıların ne zaman yapıldıkları konusunda net bilgiler yoktur. Ancak İslam şehirlerinin genel gelişim seyrine bakarak, bu unsurların Emevîler ya da Emevîler'e yakın bir zaman diliminde yapılmış olmaları gerektiğini düşünürüz.

Şehir, cami ve dârü'l-imâra etrafında tanzim edilmiş mahallelere bölünmüştür. Her mahallede belirli bir kabile ya da birbiriyle akraba belirli bir kabile grubu ikâmet etmektedir. Ehlü'l-Hicâz veya Ehlü'l-Âliyye ismiyle bilinen yönetici ve seçkin sınıfın da ait olduğu grup, cami ve dârü'l-imâraya yakın bir konumda yerleşmiştir²⁹. Bir haberde şehrin yedi mahalleden teşekkül ettiği belirtilirken, bir başka haberde Emevî Valisi Ziyad zamanında şehrin beş ana bölgeye ayrıldığı bildirilmektedir³⁰. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, şehrin her mahallesinde, orada ikâmet eden kabileye hizmet veren özel bir mescit bulunmaktadır. Hatta Mirbad yakınlarındaki Cebbân isimli umumî mezarlığın dışında, her kabile kendisine ait özel mezarlığa da sahiptir³¹.

Basra şehri konusunda ciddi çalışmaları olan S. A. el-Âli'nin tespitine göre, şehirde kasr denilen lüks evler ile dâr denilen büyük evlerin yanında, sıradan insanların oturduğu sıradan konutlar olmak üzere üç çeşit konut bulunmaktadır³². Seçkin kişilerin ikâmet ettiği kasr ve dârlar, daha çok Mirbad ile Mirbad Caddesi civarında ve cami ile dârü'l-imâranın yer aldığı Bâtına bölgesinde kurulmuşlardır³³.

²⁴ Yâkût, V, s. 98; el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 115; Massignon, "...Kufa", s. 58; O. N. Ergin, Mecelle-i Umûr-i Belediyye, İstanbul 1922, C. I, s. 202

²⁵ Can, İslam Şehirlerinin, s. 57; Ayrıca bkz, plan 3

²⁶ Can, İslam Şehirlerinin, s. 57-58; Ayrıca bkz, plan 3

²⁷ el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 92, 117

²⁸ el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 117

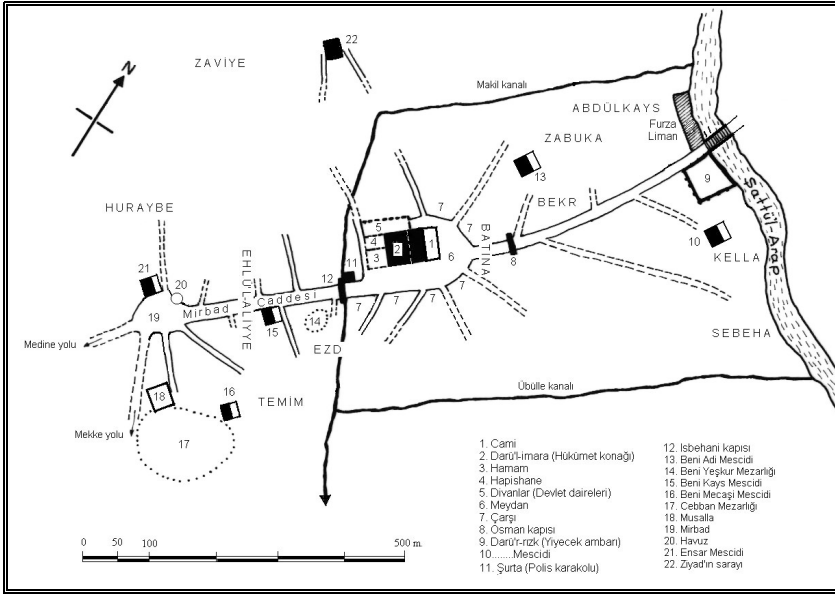
²⁹ el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 51-52, 82, 93; Massignon, "...Basra", s. 65-69; A. Bakır, "Basra", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5, İstanbul 1992, s. (108-111), 110

³⁰ Belâzurî, s. 492, 504; Yâkût, I, s. 431; el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 45, 51; Massignon, "...Basra", s. 70

³¹ Ebü'l-Kasım Muhammed, İbn Havkâl, Configuration de la Terre, (Çev. J. H. Kramer-G. Wiet), Paris 1964, Tome I, s. 228; el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 113; Massignon, "...Basra", s. 70-71

³² el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 56

³³ Belâzurî, s. 506, 511-512; el-Âli, Hitatü'l-Basra, s. 111; Massignon, "...Basra", s. 71

Plan 3. H.I.-II./M.VII-VIII. asırlarda Basra (Y. Can, İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı)

Kaynaklarda, şehrin doğusunda Şattü'l-Arap kenarında kurulmuş furza (liman) ile limana yakın bir noktada, Zâbüka ve Kellâ diye bilinen bölgeler arasında inşa edilmiş darü'r-rızk³⁴ isimli bir yapıdan söz edilmektedir³⁵. Ayrıca bir haberde, Mirbad meydanı yanında, suyu Şattü'l-Arap'tan getirilmiş bir havuz yapıldığı belirtilmektedir³⁶. Bu üç unsurdan liman ve havuzun ilk yıllara ait olamayacağını düşünürüz.

Basra Abbasiler döneminin başlarına gelinceye kadar çevresini kuşatan bir sur duvarına sahip değildir³⁷. Bu döneme kadar şehrin savunması, şehrin etrafında açılmış kanallarla sağlanmıştır. Kanaatimiz odur ki, bu kanallar savunmanın yanında, şehrin su ihtiyacınının karşılanmasına da katkı sağlamış olmalıdır³⁸.

Küfe: Küfe de Basra gibi Irak topraklarında, Hz. Ömer zamanında ve ordu-gâh olarak kurulmuştur. Kurucusu Sad b. Ebî Vakkas'tır³⁹. Konum olarak Basra'nın biraz kuzeyinde ve Fırat'ın batı yakasında konumlanmıştır. Kaynaklarda geçen rivayetlere göre, Basra'dan, ölçüsü bir kaç ay ile bir kaç yıl arasında değişen bir süre sonra kurulmuştur⁴⁰.

³⁴ Darü'r-rızk, çeşitli yiyecek maddelerinin depolandığı bir yapıdır. İlk dönemlerde Müslümanlar fethettikleri toprakları, mahsüllerinin belirli bir kısmını vergi olarak vermek kaydıyla yerli halkın elinde bırakırlardı. İşte yerli halktan bu yolla alınan çeşitli ürünler bu depolarda toplanmıştır. Massignon bu yapıları da ganimet mallarınının da depolandığını belirtmektedir. Bkz. Belâzurî, s. 307; Massignon, "...Kufa", s. 48

³⁵ el-Alî, "Hıtatü'l-Basra", s. 294-295; Massignon, "...Basra", s. 70; Ayrıca bkz, plan 2

³⁶ el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 112; Ayrıca bkz, plan 1, plan 2

³⁷ el-Alî, Hıtatü'l-Basra, s. 133-134

³⁸ Belâzurî, s. 513-520; Massignon, "...Basra", s. 85; Ayrıca bkz, plan 1, plan 3

³⁹ Belâzurî, s. 394; Taberî, II, s. 478; Ahmed b. Ebû Yaküb, el-Yakübî, Les Pays, (Çev. G. Wiet), Caire 1937, s. 141

⁴⁰ Belâzurî, s. 394; Taberî, II, s. 478; Yâküt, IV s. 491

Küfe de Basra gibi ilk önce kamışlarla bina edilmiştir⁴¹. Massignon'un verdiği bilgiye göre, şehir, kuruluşunu takip eden yaklaşık ilk beş yıl kamıştan kurulmuş kulübelerden oluşmaktadır⁴². Daha sonra yaşanan bir yangın olayını müteakiben, Halife Hz. Ömer'in talimatıyla Vali Mugîre b. Şube zamanında kerpiçle yenilenmiştir⁴³. H.50/M.670 tarihinden itibaren ise binalar tuğla ile yapılmaya başlanmıştır⁴⁴. Şehrin inşasında malzeme bakımından, yakınında bulunan eski Lahmî Krallığı'nın başkenti olan harap Hire şehrinin enkazından epeyce faydalanılmıştır⁴⁵.

Küfe'nin de Basra gibi belirli bir plana göre kurulmadığı, ancak şehrin yerinin tespiti, cami ve dârü'l-imâranın yerlerinin belirlenmesi ile kabilelerin yerleştirilmesinde, Sad ve yakın arkadaşlarının bazı etkilerinin söz konusu olduğu bilinmektedir. Örneğin kaynaklarda, kabilelerin yerleşeceği yerlerin tespitinde, Sad'ın isteğiyle Ebû Heyyâc b. Mâlik isimli birinin rol aldığı kaydedilmektedir⁴⁶.

İslam'ın erken dönem siyasî ve kültürel hayatında çok önemli bir yere sahip olan Küfe şehri, bir ara Hz. Ali döneminde ve Abbâsî iktidarının ilk yıllarında, İslam devletine başkentlik de yapmış ve zamanla cazibesini kaybederek eski önemini yitirmiştir.

Cami ve dârü'l-imâra ikilisi Küfe şehrinin merkezini teşkil etmekte olup, biraz yüksekçe bir mevki üzerinde kurulmuşlardır⁴⁷. Djait, konum olarak cami ve dârü'l-imâranın ilk halini tasvir eden planında, Taberî'nin naklettiği bir habere dayanarak, bu iki yapı ile etrafındaki meydanın bir hendekle çevrildiğini göstermiştir⁴⁸. Şehir ilk kurulduğunda cami ile dârü'l-imâra arasında 200 zirâlık (yak. 100 m.) bir mesafe mevcuttur. Vali Mugîre b. Şube zamanında binalar kerpiçle yenilenirken, daha önce içindeki beytül-mâlin soyulmuş olması sebebiyle dârü'l-imâra camiye bitleştirilmiş ve caminin kıblesine nakledilmiştir⁴⁹. Emevî Valisi Ziyad zamanında cami ve dârü'l-imâra tekrar yenilenmiş, caminin damını taşıyan taş sütunlar Ahvaz Dağı'ndan getirilmiştir⁵⁰.

Küfe Camii ile Küfe Darü'l-İmârâsı'nın inşalarında, bölgenin iki önemli eski şehri Hire ve Medâin harabelerinden istifade edilmiştir. Örneğin caminin ilk zulasını (gölgelik) taşıyan mermer sütunlar Hire'den devşirilmiştir. İlk dârü'l-imârâya takılan süslü ahşap kapı da Medâin'deki bir saraydan alınmıştır. Yine bu iki yapının inşalarında özellikle de dârü'l-imâranın yapımında, adı geçen eski

⁴¹ Belâzurî, s. 398; Taberî, II, s. 479; İbnü'l-Esir, II, s. 484

⁴² Massignon, "...Kufa", s. 38

⁴³ Belâzurî, s. 398; Taberî, II, s. 479; İbnü'l-Esir, II, s. 484

⁴⁴ Taberî, II, s. 480; Yâkût, III, s. 77; Creswell, I, s. 13,18; Massignon, "...Kufa", s. 39; Reitemeyer, s. 33

⁴⁵ Belâzurî, s. 410; İbnü'l-Esir, II, s. 484; Creswell, I, s. 17, 18; H. Djait, *Al-Kufa*, Paris 1986, s. 97, 102

⁴⁶ Belâzurî, s. 394, 396; Taberî, II, s. 479; İbnü'l-Esir, II, s. 484

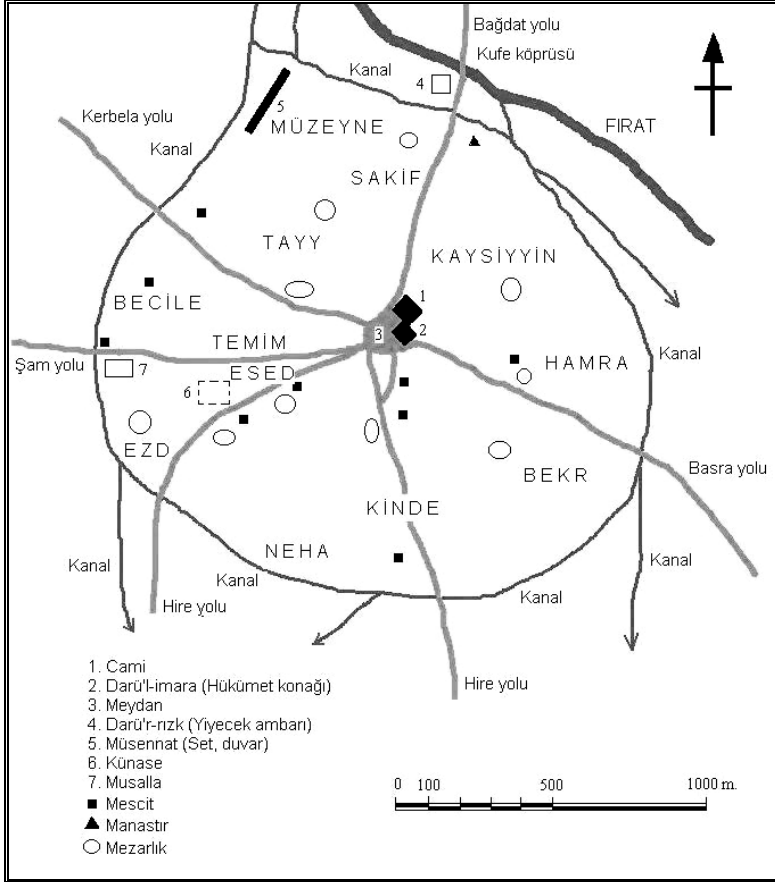
⁴⁷ Belâzurî, s. 395; Taberî, II, s. 479, 480; Creswell, I, s. 17

⁴⁸ Krş. Taberî, II, s. 479; Djait, *Al-Kufa*, s. 98 plan no: 1. Creswell ise söz konusu haberden sadece caminin etrafının hendekle çevrildiğini anlamıştır. Bkz. Creswell, I, s. 16

⁴⁹ Taberî, II, s. 480; Yâkût, III, s. 77; Massignon, "...Kufa", s. 51; Djait, *Al-Kufa*, s. 97

⁵⁰ Belâzurî, s. 395, 397; Taberî, II, s. 480; Yâkût, III, s. 77; Creswell, I, s. 13; Djait, *Al-Kufa*, s. 99

kent harabelerinden getirilmiş tuğla ve kireç kullanılmıştır⁵¹. Söz konusu yapıların inşasında devşirme malzeme yanında, İranlı ve Nestûri Arap kökenli yabancı usta ve işçiler de kullanılmıştır. Yabancı ustalar arasında, İran Sasanî krallarının ünlü duvar ustası Ruzbih'in adı geçmektedir⁵².

Plan 4. H.I.-III./M.VII.-IX. asırlarda Kûfe
(L. Massignon, "Explication de Plan de Kufe")

Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de, ilk günlerden itibaren, şehir merkezindeki caminin dışında kabilelerin oturduğu ikâmet bölgelerinde kurulmuş, kabilelere ait mescitler mevcuttur⁵³. Şehirde ayrıca şehir merkezinden uzakta Şam yolu civarında konumlanmış bir musallâ yer almaktadır⁵⁴.

Çarşılar şehir merkezindeki caminin etrafında toplanmıştır⁵⁵. Şehrin inşasını takip eden ilk yıllarda, çarşıların günümüzdeki semt pazarları gibi, geceleri

⁵¹ Belâzurî, s. 398, 410; Taberî, II, s. 480; İbnü'l-Esir, II, s. 484; Djait, Al-Kufa, s. 102

⁵² Taberî, II, s. 480; Yakût, III, s. 77; Creswell, I, s. 13; Djait, Al-Kufa, s. 99

⁵³ Belâzurî, s. 407, 408, 409; Massignon, "...Kufa", s. 52; Dhina, s. 21

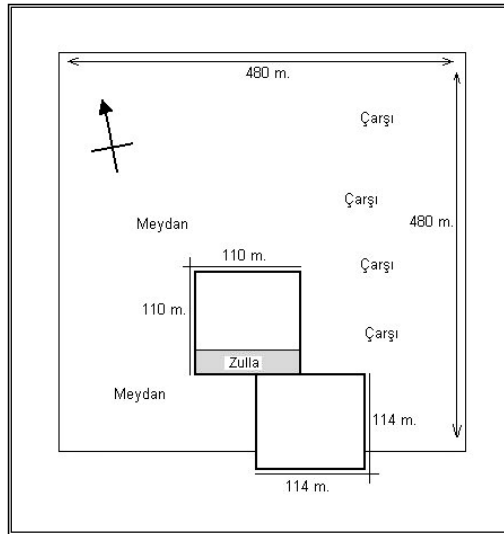
⁵⁴ Bkz, plan 4

⁵⁵ Taberî, II, s. 479; Yakübî, s. 145; Massignon, "...Kufa", s. 50

yerlerinden toplandığı gündüzleri tekrar kurulduğu anlaşılmaktadır⁵⁶. Bir haberde çarşıların ilk yıllarda hasırlarla örtüldüğü belirtilmektedir⁵⁷.

Caminin hemen yakınında ashâbü's-sâyârife (sarraflar), ashâbü's-seyyâğın (yiyecek-içecek satıcıları), kible tarafında, ashâbü'l-verrâğın (kağıt ve kitap satıcıları), caminin kuzey yani ön tarafında ashâbü's-sâbüniyyîn ve ashâbü't-temmârin (sabun ve hurma satıcıları) konumlanmıştır. Bunların biraz gerisinde ise ashâbü'l-enmât ve ashâbü'l-hazz (ipek ve yünlü kumaş satıcıları), Dârü'l-Velid'te ashâbü'l-kassârîn (çamaşır satıcıları), ashâbü'l-hannâtîn (tütsü satıcıları), ashâbü's-sevvâkin (irmik satıcıları), kasaplar ve çiçekçiler yer alıyordu⁵⁸.

Basra'daki Mirbad meydanının bir benzeri hemen hemen aynı isim ve fonksiyonlarla Kûfe'de de mevcuttur. Ancak Kûfe'deki Mirbad meydanı daha çok Künâse ismiyle bilinmektedir. Künâse Kûfe'nin batı çıkışında bulunmaktadır. Deve kervanlarının yükleme ve boşaltma işleminin yapıldığı bu meydana, nakliye ile ilgili her türlü malın ve hizmetin ticareti yapılmaktadır. Ayrıca binek hayvanı eşyası imal edenler ile demirciler ve bakırcılar da burada bulunmaktadır⁵⁹. Muhtemelen Künâse yakınlarında konumlanmış olan Sûku'l-Ganem ise isminden de anlaşılacağı üzere koyun ticaretine hasredilmiştir⁶⁰. Görüldüğü üzere, Kûfe çarşılarında da Basra çarşılarında olduğu gibi bir branşlaşma söz konusu olup, aynı cins malın ticaretiyle meşgul olanlar bir arada toplanmışlardır.

Plan 5. Rivayetlere göre Kufe Camii ve Darü'l-İmarası (H.Djait, Al-Kufa)

Kûfe'de çok belirgin bir şekilde, şehir merkezinden etrafa doğru dağılan ısınsal bir yol düzeni mevcuttur (bkz, plan 4). Bir haberde, şehir merkezindeki camiden çıkan 40 zirâ (yak.20 m.) genişliğindeki 15 ayrı yolun, etraftaki mahallelerde oturan kabilelere hizmet verdiği zikredilmektedir. Haberde ayrıca, yolların genellikle kabilelerin ikâmet ettikleri mahalleleri birbirinden ayırdıkları belirtilmektedir⁶¹.

Rivayetlerden anlaşıldığına göre, şehir içi yollar önemlerine göre değişen

⁵⁶ Taberî, II, s. 479-480

⁵⁷ Yakûbî, s. 145; Djait, Al-Kufa, s. 110

⁵⁸ Massignon, "...Kufa", s. 50; Djait, Al-Kufa, s. 110

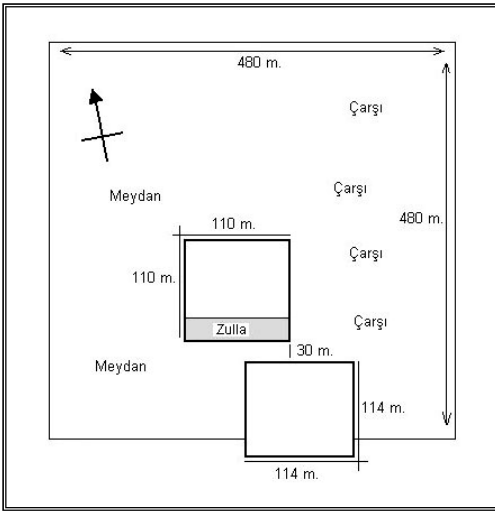
⁵⁹ Massignon, "...Kufa", s. 49, 53

⁶⁰ Massignon, "...Kufa", s. 40, 53

⁶¹ Taberî, II, s. 479-480; Massignon, "...Kufa", s. 45; Djait, "Al-Kufa" Encyclopédie de l'İslam, Paris 1986, Tome II, s. (346-352), 347

genişliklere sahiptirler. Şehrin batısındaki Künase'den başlayıp, cami ve dârü'l-imâranın önünden geçerek doğuda Fırat üzerindeki köprüye kadar uzanan şehrin en önemli caddesi Tariku'l-Berid (Posta Yolu) 50 zirâlık (yak. 25 m.) bir genişliğe sahiptir. Diğer caddeler 40 zirâ (yak 20 m.), ara caddeler 30 zirâ (yak. 15 m.) ve 20 zirâ (yak. 10 m.), sokaklar ise 7 zirâ (yak 3,5 m.) genişliğinde yapılmıştır⁶²

Mahalleler kabile esasına göre tanzim edilmiştir. Şehrin her mahallesinde, bir kabile ya da birbiriyle akraba bir kabile grubu oturmaktadır⁶³. Şehirde her kabilenin, kendine ait özel mescitlerinin yanında, özel mezarlığı da bulunmaktadır. Bu mezarlıklar genellikle ait oldukları kabilenin ikâmet ettiği mahallin ortasında yer almıştır⁶⁴.

Plan 6. Rivayetlere ve arkeolojik verilere göre
Kûfe Camii ve Dârü'l-İmarası
(H. Djait, Al-Kufa)

Bir haberde Kûfe'nin kerpiçle yeniden inşa edildiğinde, evlerin kubbeli bir örtüye sahip oldukları kaydedilmektedir⁶⁵. Yine bu sırada, Hz.Ömer'in de Kûfe halkından, evlerini üç odadan daha büyük yapmamalarını ve yükseklik yarışına da kalkışmamalarını istediği bilinmektedir⁶⁶. Mevcut bilgilerden, Kûfe'de, halkın çoğunluğunun oturduğu basit evlerin yanında, dâr ismiyle bilinen seçkin kişilerin (Talha, Üsâme, Ebû Musa el-Eşarî, Abdullah b. Mesud v.b.) oturduğu konutlar ile idarecilere ait özel saraylar olmak üzere, birkaç çeşit konut bulunduğu anlaşılmaktadır. Seçkinlere ait konutlar

genellikle şehir merkezi civarında konumlanmışlardır⁶⁷.

Basra'da gördüğümüz hamam, hapishane ve dârü'r-rızk gibi yapılarla Kûfe'de de karşılaşmaktayız. Hamam ve hapishanenin yerlerini ve inşa tarihlerini tespitimiz mümkün olamamıştır. Ancak Kûfe'deki dârü'r-rızk, doğuda Fırat üzerinde kurulmuş köprü yakınında bulunmaktadır⁶⁸.

⁶² Taberî, II, s. 479; Yakûbî, s. 145; İbnü'l-Esir, II, s. 484; Massignon, "...Kufa", s. 45; Djait, "Al-Kufa", s. 347

⁶³ Belâzurî, s. 394; Taberî, II, s. 479-480; Yakûbî, s. 141; Massignon, "...Kufa", s. 39

⁶⁴ Belâzurî, s. 404, 408; Yakûbî, s. 144-145; Massignon, "...Kufa", s. 46-47; Ayrıca bkz, plan 4

⁶⁵ Yâkût, IV, s. 491

⁶⁶ Taberî, II, s. 479; İbnü'l-Esir, II, s. 484

⁶⁷ Belâzurî, s. 406-409, 412; Yakûbî, s. 141-143; Massignon, "...Kufa", s. 43, 47; Djait, "Al-Kufa", s. 348

⁶⁸ Belâzurî, s. 403; Massignon, "...Kufa", s. 48 not 4, s. 51; Ayrıca bkz, plan 4

Küfe de Basra gibi ilk dönemlerde çevresini kuşatan bir sura sahip değildir. Şehrin kuzey doğusunda yapılmış, fazla uzun olmayan bir duvardan (Câbir Müsennâtı) bahsedilmekle birlikte, şehir tüm çevresini kuşatan sur duvarlarına Abbasi iktidarının ilk yıllarında sahip olmuştur⁶⁹. İlk dönemlerde şehrin savunması, suyu Fırat'tan getirilmiş kanallarla sağlanmıştır⁷⁰.

Fustat: Mısır topraklarında bölgeyi fetheden Amr b. el-As tarafından H.21, 22/M.641, 642 yıllarında kurulmuştur. Şehir Babylone ya da Bâbelyün diye bilinen eski bir Grek-Kıptî yerleşim biriminin yakınında inşa edilmiştir. Araplar bugün hala bazı kalıntıları ayakta kalabilen bu eski şehrin harabelerine Kasrû'ş-Şam ismini vermişlerdir⁷¹.

Şehrin inşasında malzeme olarak bölgede mevcut eski kent harabelerinden istifade edilmiştir⁷². Kubiak'a göre Fustat şehrinde inşa işini, yapı sanatını iyi bilen yerli Kıptî ustalar ve zımmî diye isimlendirilen gayri müslim unsurlar yürütmüş olmalıydılar. Araplar dindarlık göstergesi olarak belki sadece caminin inşasında yardımcı olmuşlardır⁷³.

Anlaşıldığına göre Fustat da diğer ön örnekler gibi, plansız olarak kurulmuş ve gelişmiş bir şehirdir. Bilebildiğimiz kadarıyla planlama adına, Amr sadece cami ve dârü'l-imâranın yerlerini tespit etmiş ve bu iki unsurun çevresine de kabileleri yerleştirmiştir⁷⁴. Fustat zaman içinde kuzeyinde kurulan yeni yerleşimler (Askar, Katâi), özellikle de X. asırda inşa edilen Kahire'nin kısa zamanda gelişip büyümesiyle birlikte, tedricen önemini ve hayatiyetini yitirmiştir⁷⁵.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, şehirde ilk önce cami ve dârü'l-imâra inşa edilmiş ve şehir bu iki binadan oluşan çekirdek etrafında teşekkül etmiştir⁷⁶. Darü'l-ımaranın konumu konusunda farklı rivayetler vardır. Bir habere göre dârü'l-imâra cami ile Kasrû'ş-Şam arasında, caminin batısında kurulmuştur⁷⁷. Başka bir habere göre ise dârü'l-imâra caminin kıblesi tarafında yani doğusunda yer almış olup⁷⁸, cami ile dârü'l-imâra arasında 7 zirâlık (yak. 3,5 m.) bir mesafe mevcuttur⁷⁹.

⁶⁹ Massignon, "...Kufa", s. 46; Djait, "Al-Kufa", s. 34-348; el-Alî, Hitatü'l-Basra, s. 134

⁷⁰ Massignon, "...Kufa", s. 46; Ayrıca bkz, plan 4

⁷¹ A. Gabriel-A. Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat, Paris 1921, s. 15; Reitemeyer, s. 95; J. Jomier, "Al-Fustat", Encyclopédie de l'Islam, Paris 1977, Tome II, s. (979-981), 979

⁷² Creswell, I, s. 28; Reitemeyer, s. 101

⁷³ W. B. Kubiak, Al-Fustat, Cairo 1987, s. 74

⁷⁴ Ahmed b. Ali, el-Makrizî, Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitâti ve'l-Âsâr, Beyrut Tarihsiz, C. I, s. 297; M. Raitcheuitch, Le Caire, Caire 1971, s. 20; C. H. Becker, "Kahire" İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1977, C. 6, s. (74-88), 76

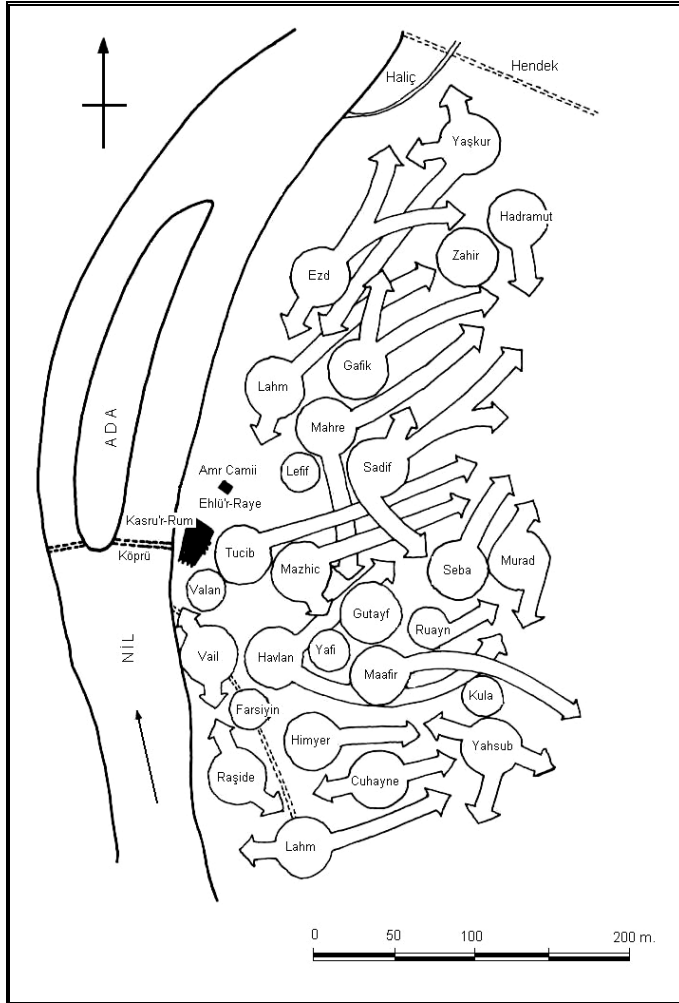
⁷⁵ Becker, s. 77-80

⁷⁶ Makrizî, I, s.341; Gabriel-Bahgat Bey, s. 9; Jomier, s. 980

⁷⁷ Gabriel-Bahgat Bey, s. 26; Jomier, s. 980

⁷⁸ J.Pedersen, "Mescid", İslam Ansiklopedisi, İstanbul. 1993, C. 8, s. (1-71), 6

⁷⁹ Creswell, I, s. 28

Plan 7. İlk yıllarda Fustat'ta ikâmet eden kabileler (W. B. Kubiak, Al-Fustat)

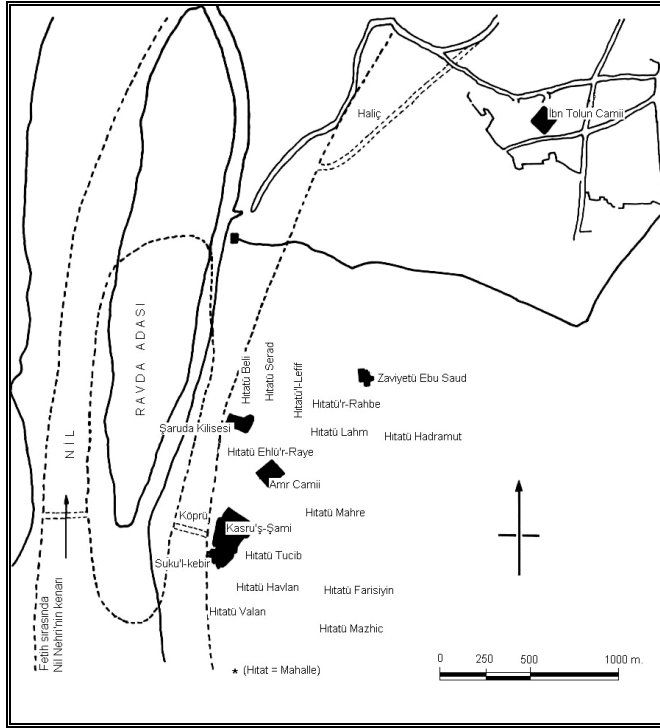
Caminin damı muhtemelen Mescidü'n-Nebi'de olduğu gibi hurma ağacından yapılmış direkler üzerine bindirilmiştir. Biraz zayıf bir iddiaya göre ise tavanı tutan destekler, eski binalardan alınmış da olabilir⁸⁰. Şehirde cami dışında ayrıca her kabilenin kendine has özel bir mescidi ve şehir merkezinden uzakta, Ehlü'z-Zahir Mahallesi'nde kurulmuş bir de musalla mevcuttur⁸¹.

Fustat'ta Hz.Ömer'in emriyle caminin yanında kurulmuş, Kuran öğretiminin yapıldığı bir mektepten söz edilmektedir⁸². Elimizde doğrulayıcı bir bilgi bulunmamakla birlikte, bize göre bu yapının benzerinin Basra ve Küfe'de de bulunması kuvvetle muhtemeldir.

⁸⁰ Creswell, I, s. 28; Raitcheutch, s. 14; Reitemeyer, s. 104

⁸¹ Makrizi, I, s. 298; Raitcheutch, s. 18; Jomier, s. 980

⁸² Reitemeyer, s.105

Plan 8. İlk yıllarda Fustat (M. Raitcheutch, Le Caire)

Çarşılar caminin etrafında yani şehir merkezinde toplanmıştır. Örneğin cami kapılarında biri Babü'l-Verrakin (kağıt ve kitap satıcıları kapısı) ismiyle bilinmektedir.⁸³ Cami ve dârü'l-imâranın önünden geçerek, güney batıdaki Kasrû's-Şam'a kadar uzanan Zukâku'l-Kanâdil'in camiye yakın kısımları üzerinde konumlanmış Sûku'l-Kanâdil ismiyle anılan bir çarşıdan söz edilmektedir.⁸⁴ Fustat çarşılarında da daha önceki örnekler gibi, ihtisaslâşma yani branşlaşma söz konusudur.⁸⁵

Şehir içi yol düzeni konusuna gelince; şehir merkezinde bulunan camiye etraftan pek çok yolun ulaştığını, başka bir ifadeyle caminin şehir içi yol şebekesi için bir odak noktası teşkil ettiğini görüyoruz.⁸⁶ Bir habere göre, hitat adı verilen kabilelere ait mahalleler arasında kalan boşluklar, zamanla şehrin ulaşımını sağlayan anayollara dönüşmüşlerdir.⁸⁷ Şehrin en önemli caddesi yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Zukâku'l-Kanâdil'dir. Bu cadde güney batıdaki Kasrû's-Şam'dan başlayıp, cami ve dârü'l-imâranın önünden geçerek kuzey doğuya doğru uzanmaktadır.⁸⁸

⁸³ Makrîzî, I, s. 297, 341; İbn Havkal, I, s. 144; Raitcheutch, s. 14, 22; Jomier, s. 981

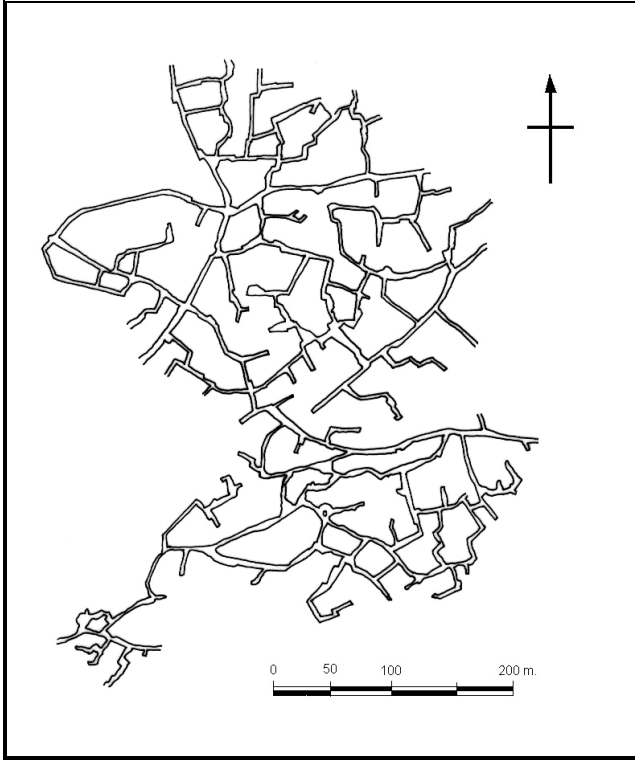
⁸⁴ Makrîzî, I, s. 297, 298; Raitcheutch, s. 14, 22. Sûku'l-Kanâdil, ismini üzerinde kurulduğu Zukâku'l-Kanâdil'den almıştır. Zukâku'l-Kanâdil ise, cadde üzerinde oturan Amr ve bazı seçkinlerin evlerinin önünde lambalar yandığı için bu isimle anılmıştır. Bkz. Reitemeyer, s. 103

⁸⁵ Makrîzî, I, s. 297; Gabriel-Bahgat Bey, s.33

⁸⁶ Makrîzî, I, s. 298, 341; Becker, s. 76

⁸⁷ Jomier, s. 980; Becker, s. 76

⁸⁸ Makrîzî, I, s. 297; Reitemeyer, s. 103

Plan 9. Fustat'ta yol düzeni

(A. Gabriel-A. Bahgat Bey, Les Fouilles d'al-Foustat)

Şehir içi yollar genel olarak düzgün değildir ve genişlik bakımından da dar tutulmuşlardır⁸⁹. Makrîzî'ye göre bu düzenleme, rüzgarın hızını kesip sıcaklığın da şiddetini azaltmaktadır⁹⁰. Şehrin biraz geç dönemine ait yol düzenini gösterir planda (bkz, plan 9) görüldüğü gibi, şehir içi yol düzeni, eğri bögürü, çıkmaz sokaklı yol tersimiyle bir labirenti hatırlatmaktadır. Yollar genişliklerine göre, şâri, harât, darb ve zukâk isimleriyle anılmaktadır⁹¹.

Şehir halkı kabile esasına göre, ayrı ayrı mahallelere yerleştirilmişlerdir⁹². İlk zamanlarda mahalleler birbirinden boş sahalara ayrılmıştır⁹³. Bir haberde, kabilelerin oturacakları mahallelerin sınırlarının kazıklarla belirlendiği belirtilmektedir⁹⁴. Ensâr ve Muhâcirün'dan oluşan yöneticilerin de mensup olduğu seçkin grup Ehlü'r-Râye, caminin etrafında ve Zukâku'l-Kanâdil üzerinde ikâmet

⁸⁹ Makrîzî, I, s. 339, 341; Jomier, s. 981

⁹⁰ Makrîzî, I, s. 339

⁹¹ Gabriel-Bahgat Bey, s. 33

⁹² Makrîzî, I, s. 297; Gabriel-Bahgat Bey, s. 18, 19-20; Reitemeyer, s. 103; Jomier, s. 980; Ayrıca bkz, plan 7, plan 8

⁹³ Jomier, s. 980

⁹⁴ Becker, s. 76

etmektedir⁹⁵.

İlk yıllarda Fustat'ta evlerin iki veya üç odalı basit kulübelerden ibaret oldukları ve genellikle tek katlı olarak yapıldıkları, daha sonra ise giderek evlerin kat sayılarının arttığı anlaşılmaktadır⁹⁶.

Basra ve Kûfe'de gördüğümüz hamam ve dârü'r-rızk gibi yapısal unsurlara Fustat'ta da rastlamaktayız. Kaynaklarda ilk yıllarda Fustat'ta kurulmuş üç hamam ismi verilmektedir. Bunlardan biri Amr tarafından kurulmuş olup, Hamâmü'l-Far ismiyle bilinmektedir. Diğerleri de Amr'ın arkadaşlarının ismini taşımaktadır⁹⁷.

Şehir ilk yıllarda savunma unsuru olarak, Nil tarafından kamış bir çitle, diğer taraflardan da zariba adı verilen dikenli çalılarla çevrilmiştir. H.64/M.684 yılında şehir doğu tarafından bir hendekle kuşatılmış, savunmayı güçlendirmek için hendeğin önüne ayrıca keten bir gergi de çekilmiştir⁹⁸.

Son olarak Fustat'la ilgili, Müslümanların hoş görülmesi tutumlarını yansıtan bir hususa işaret etmek istiyoruz. Kasrû'ş-Şam yakınlarında bulunan iki granit heykelden birinin, XIV. yüzyıl başlarına kadar ayakta kaldığı bilinmektedir⁹⁹.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kuruluş ve gelişim seyirlerine bakıldığında, incelememize konu üç şehir arasında kentsel dokunun tanzimi bakımından yakın bir benzerlik farkedilmektedir. İnşa tarihlerinin ve kuruldukları coğrafyanın neredeyse ayniliğe yaklaşan yakınlığı, bu benzerliği, Basra ile Kûfe şehirleri arasında daha da güçlü kılmıştır. Üç şehrin fiziki yapılarında gözlenen, cami ve dârü'l-imâranın merkezî konumu, şehir içi yollar ve mahallelerin tanzimi ile çarşıların konum ve niteliği konularındaki genel benzerliklere ek olarak, sadece Basra ve Kûfe şehirlerine ait ilave benzerlikler söz konusudur. Örneğin bu iki şehirde, yerleşim birimlerinin batısında yer alan Mirbad ve Künâse isimli, hemen hemen aynı fonksiyonları yüklenmiş kentsel unsurlar arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Yine her iki şehirde, Mirbad ya da Künâse'den başlayıp, cami ve dârü'l-imâraların önünden geçerek doğuya doğru uzanan Mirbad ile Berîd isimli caddeler arasında da çok yakın bir benzerlik gözlenmektedir.

Kentsel düzenleme anlayışı bakımından, bu üç ordugâh şehrin birbirine yakın bir benzerlik arzemesinin elbette bazı sebepleri olmalıdır. Her şeyden önce hemen belirtelim ki, incelediğimiz dönem İslam şehirlerinde kentsel yapıyı planlayan, tanzim eden günümüzdeki belediyeler benzeri kurumlar veya bu işlerle görevli etkin sorumlular mevcut değildir¹⁰⁰. Dolayısıyla şehirlerin tanzimi,

⁹⁵ Makrizî, I, s. 297; Gabriel-Bahgat Bey, s. 18; Reitemeyer, s. 103

⁹⁶ Makrizî, I, s. 341; İbn Havkal, I, s. 144; Raitcheutch, s. 14, 18; Nâsır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev. A. Tarzi), İstanbul 1988, s.78

⁹⁷ Belâzurî, s. 307; Raitcheutch, s. 19

⁹⁸ Raitcheutch, s. 12, 18; Reitemeyer, s. 104; Jomier, s. 980

⁹⁹ Raitcheutch, s. 19; Reitemeyer, s. 100

¹⁰⁰ A. Raymond, Grandes Villes d'Arabes a l'Epoque Ottomane, Paris 1985, s. 119, 129; S. M. Stern, "The Constitution of the Islamic City", The Islamic City, Ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970, s. (25-50), 30; S. K.Goş, "İslam Şehrinin Yeniden Planlanması", İslam

halife veya vali gibi yöneticilerin müdahaleleri istisna edilirse, tamamen o şehirde oturan halkın talep ve tasarruflarına bırakılmış durumdadır¹⁰¹. Yani kentsel doku kendiliğinden, doğal bir şekilde, birey ve grupların talep ve tasarruflarıyla şekillenmiştir. İşte bu noktada kentsel planlama ve düzenleme işine, o şehirde oturan halkın dinî, sosyal, kültürel ve iktisadî hassasiyetleri müdahil olmaktadır. Bu etkenlere ayrıca coğrafi ya da fizikî çevre faktörleri ile yerel mimari anlayışların etkilerini de eklemek gerekecektir. Bu tespitlere paralel olarak, İslam'ın ilk müntesibi Araplar'ın sahip olduğu dinî, sosyal ve kültürel hassasiyetler, incelememize konu şehirlerin kentsel düzenlemelerinde etkili olmuşlar ve neticede söz konusu şehirlerin kentsel tanzim ve düzenlerinde önemli bir benzerlik ortaya çıkmıştır. Üç şehrin kuruldukları coğrafyalar arasındaki niteliksel yakınlık da, söz konusu benzerliği olumlu yönde etkilemiştir.

İncelediğimiz şehirlerden de anlaşılacağı üzere, Dört Halife dönemi İslam toplumunda, bu toplumun ana unsuru olan Araplar'da, seviyesi yüksek, gelişmiş bir mimari birikim mevcut değildir. Kanatimizce fetih hareketlerinin ve İslamlaşma sürecinin yoğun bir şekilde devam ettiği bu dönemde, Müslümanların mimariye ayıracak kaynak ve zamanları yoktur. Hatta onlar Kubiak'ın işaret ettiği gibi, kendilerini yöneticilik, fetih ve tebliğ gibi daha önemli işlere hasrettiklerinden mimariyi başkalarına bırakmışlardır¹⁰².

İşte bu atmosfer altında, planlamadan yoksun olarak kurulan ordugâh şehirlerde, kentsel düzenleme, üç ana faktörün etkisiyle şekillenmiştir. Bu faktörlerden birincisi ve belki de en önemlisi Arap toplumunun İslam öncesi dönemlerden beri sahip olduğu değer ve özelliklerdir. İkinci önemli faktör İslam Dini'nden kaynaklanan etkilerdir. Üçüncüsü ise daha çok devşirme malzeme ve yabancı usta kullanımı şeklinde kendini gösteren, yerel mimari ve şehircilik anlayışlarından kaynaklanan etkilerdir. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, incelediğimiz şehirlerin kentsel tanziminde bu üçüncü faktör pek etkili olamamıştır.

Bu genel değerlendirmeden sonra, şimdi incelememize konu şehirlerde tespit edebildiğimiz genel karakteristikleri, kentsel düzenlemenin ana elemanları bağlamında ortaya koymaya çalışalım.

Genel bir bakışla baktığımızda, incelememize konu şehirlerin, merkezden

→ →

Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. (49-68), 51; A. H. Hourani, "The Islamic City in the Light of Recent Research", The Islamic City, Ed., A. H. Hourani-S. M. Stern, Oxford 1970, s. (11-24), 14. Kaynaklarda "muhtesip" isimyle bilinen bir yetkilinin şehrin imarıyla ilgili işlere baktığından söz edilmekte ise de, bu kişinin asıl görevinin ticari hayatı denetlemek olduğu ve şehrin imarıyla ilgili işleri fazlaca önemsemeyerek ek bir görev şeklinde yürüttüğü bilinmektedir. Bkz. R. Levy, "Muhtesip", İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1979, C. 8, s. 532-533; Y. Z. Kavakçı, Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975, s. 77-78 v.d.

¹⁰¹ Chevallier, s. 541; Raymond, s.119; Ş. Abdulac, "Large-Scale development in the History of Müslim Urbanism", Designing in Islamic Cultures IV, Continuity and Change Design Strategies for Large-Scale Urban Development, Cambridge 1984, s. (2-11), 10; İ. P. Lapidus, "Traditional Muslim Cities: Structure and Change", From Madina to Metropolis, Ed., L. C. Brown, Princeton-New Jersey 1973, s. (51-69), 68; S. el-Haslul, "Arap-İslam Şehirlerinin Fiziksel Çevresinin Dönüşümünde Dinsel Kuralların Rolü", İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler, İstanbul 1985, s. (97-101), 101

¹⁰² Creswell, I, s. 40; Djait, Al-Kufa, s. 100; Kubiak, s. 74. Bu bağlamda Hz. Ömer'in Kûfe halkından evlerini üç odadan daha büyük yapmalarını ve binalarda yükseklik yarışına da kalkışmalarını istediğini hatırlatmak isteriz. Bkz. Taberî, II, s. 479

etrafına doğru dairesel bir tarzda açılan (radio-konsentrik) bir düzenleme anlayışı sergiledikleri görülmektedir¹⁰³. Üç şehirde de kentsel düzenlemenin merkezini cami teşkil etmekte, caminin yanı başında da idarecinin ikâmetgâhı dârü'l-imâra yer almaktadır. Bu durum, son derece normal ve doğal bir olgudur. Şehircilik tarihine baktığımızda, hemen hemen tüm medeniyetlerde mabetler genel olarak şehirlerin merkezinde konumlanmışlardır¹⁰⁴. Bu konumun sebebini anlamak kolaydır. Zira her yerleşim biriminin merkezi, geometrik bakımdan da o kentte oturanların çok kolayca toplanabileceği, en münasip, en adil ve en akılcı toplanma yeridir.

Caminin yanında dârü'l-imâranın da bulunması konusuna gelince, bu durum erken dönem İslam tarihinde görülen yönetim anlayışıyla ilgilidir¹⁰⁵. Bilindiği üzere, İslam Peygamberi Hz. Muhammed hem devlet başkanı, hem de yönettiği toplumun dinî lideri, imamıdır. Onun evi Medine Camii'nin yanı başında kurulmuştur¹⁰⁶. O, caminin doğu cephesindeki evinden, bir taraftan devlet işlerini yürütürken, diğer taraftan toplumuna camide imamlık yapmaktadır. İşte bu yönetim anlayışı ve geleneği sebebiyledir ki, uzunca bir süre çoğu İslam şehrinde, idarecinin oturduğu yapı, caminin yanı başında konumlanmıştı.

Fustat şehrindeki durum net olmamakla birlikte, incelediğimiz diğer iki şehirde, dârü'l-imâralar, camilerin kible tarafında yer almışlar ve başlangıçta değilse bile bir süre sonra cami ile bitişik olarak inşa edilmişlerdir. Bize göre bu düzenleme, caminin formal yapısı, dârü'l-imâra ve imamın fonksiyon ve misyonu ile ilgili olmalıdır. Bilindiği gibi Medine Camii'nden beri, camilerin kible tarafı hariç diğer üç cephesinde üç ayrı giriş kapısının bulunması¹⁰⁷ sebebiyle, camiye bitişik bina kurabilmek, sadece caminin kible cephesinde mümkündür. Öte yandan ilk dönemlerde beytül-mâl ismiyle bilinen devlet hazinesi, dârü'l-imâra içinde yer almakta olup¹⁰⁸, bu hazinenin korunması büyük önem arz etmektedir. Dolayısıyla içinde baytül-mâlin bulunduğu dârü'l-imâranın camiye yaklaştırılması, hatta bitişik olarak inşa edilmesi, güvenliği artırmaya yönelik bir tedbir olarak düşünülmüş olmalıdır. Nitekim daha önce işaret edildiği gibi, kaynaklarda geçen bir rivayette, Kûfe'de dârü'l-imâranın içindeki beytül-mâlin soyulması sebebiyle, güvenliği artırmak için, yenilenerek camiye bitiştirildiği belirtilmektedir. Bu düzenleme tarzı, Ziyad'ın Basra'da yaptığı gibi, caminin kiblesi cephesinden dârü'l-imâraya açılacak valiye ait özel bir kapı sayesinde, imamın güvenliğini sağlamaya da vesile olmuştur.

Şehrin merkezini teşkil eden cami, dârü'l-imâra ikilisinin yanında, fonksiyonları gereği bu iki yapıyla ilgili divânlar (devlet kurumları) hamam ve hapishane gibi unsurlar da yer almıştır.

Çarşılar şehir merkezindeki caminin etrafında toplanmıştır. Şehir merkezin-

¹⁰³Goş, s. 51; Raymond, s. 179

¹⁰⁴A. E. Eglî, Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları, Ankara 1957, s. 200

¹⁰⁵Y. Can, "Cuma Mescidi-Darü'l-İmara İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun 1996, Sayı 8, s. (123-142), 128

¹⁰⁶Can, "Cuma Mescidi-...", s. 124

¹⁰⁷Medine Camii'nin kapıları için bkz. Y. Can, İslamın Kutsal Mabetleri, Samsun 1999, s. 90-91

¹⁰⁸Can, "Cuma Mescidi-...", s. 132-133

de bulunması mahzurlu olan bazı ticarî faaliyetler ise şehrin bu işlere uygun yerlerinde konumlanmıştır. Çarşıların, daha genel bir ifadeyle ticarî aktivitelerin caminin çevresinde toplanmış olması tabii bir durumdur. Zira cami, toplu yapılan ibadetler sebebiyle, halkı sürekli kendine çeken bir işleve sahiptir. Bu özelliği ile cami çevresi potansiyel müşteri kitlesi durumundadır.

Ticarî faaliyetlerde, aynı cins malın ticaretiyle uğraşanların bir arada bulunması esasına dayanan bir ihtisaslaşma, branşlaşma söz konusudur. Kimi uzmanlara göre bu husus, Ortaçağ İslam şehirlerinin en belirgin özelliğidir¹⁰⁹.

Çarşıların camiye göre konumları konusunda da, çok belirgin olmamakla birlikte, belirli bir düzen hassasiyetinin varlığı sezilmektedir. Örneğin Kûfe çarşılarında olduğu gibi, konum olarak, kuyumcular, kağıt ve kitap satıcıları ile hurma, sabun ve yiyecek-içecek maddelerini satanlar, camiye en yakın noktaları işgal etmişlerdir.

Şehir içi yol düzeni konusunda ise şunları söylemek mümkündür. İnceleme konumuzu teşkil eden ordugâh şehirlerin radio-konsentrik bir düzenleme tarzına sahip olmaları, şehir merkezindeki camiden etrafa doğru dağılan ışınsal formda anayol düzeninin açığa çıkmasına sebep olmuştur. Cami etrafındaki kentsel alana yerleşen kabile gruplarının kendilerini şehir merkezindeki cami, dârü'l-imâra ve çarşılara ulaştıracak özel bir yola sahip olma arzu ve eğilimi, ışınsal formda bir yol tersiminin yaratılması sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda, kaynaklarda yer alan, Kûfe şehir merkezinden çıkan 15 ayrı yolun etraftaki mahallelerde oturan kabilelerin şehir merkeziyle ulaşımını sağladığını belirten haberi hatırlatmak isteriz.

Edinilen bilgilere bakılırsa, yollar arasında genişlik bakımından bir hiyerarşi söz konusudur. Büyük gruplara hizmet eden yolların daha geniş, küçük gruplara hizmet eden yolların ise dar tutulduğu görülmektedir. En dar yol grubunu oluşturan sokakların genişliklerinin genel olarak 7 zirâ olduğunu belirten haberlerle, hadis kitaplarında yer alan ve yolun genişliğinin 7 zirâ yapılmasını tavsiye eden rivayet¹¹⁰ arasındaki örtüşmeye dikkatinizi çekmek isteriz.

Kanaatimiz odur ki, şehir içi yollar, planlamadan uzak, tamamen halkın tasarruflarıyla teşekkül etmiş olmaları sebebiyle, genel olarak düzgün bir hat şeklinde değildirlir. Ayrıca üç şehirden Fustat'ta yollar, diğer şehirlere göre biraz dar tutulmuş olup, şehrin geç dönemine ait planında (bkz, plan 9) görüldüğü üzere, şehir içi yol şebekesi çok sayıda çıkmaz sokakla donatılmıştır. Plansızlığın ve düzensizliğin yanında, ilâve etkenler olarak, kabile asabiyeti ve İslam Dinî'nden kaynaklanan mahremiyet anlayışının, çıkmaz sokakların oluşumunda az da olsa pay sahibi olduğunu düşünürüz.

Üç şehirde de mahallelerin tanziminde belirleyici unsur kabile olgusu olmuştur. Belirli bir kabile ya da kabile grubu şehrin bir mahallesine yerleştirilmiştir. Bu

¹⁰⁹E. Wirth, "Villes İslamiques, Villes Arabes, Villes Orientales ? Une Problematique Face au Changement", La Ville Arabe Dans l'İslam, Ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982, s. (193-225), 194; X. De Planhol, "Forces Economiques et Composantes Culturelles Dans les Structures Commerciales des Villes İslamiques", La Ville Arabe Dans l'İslam, Ed., D. Chevallier-A. Bouhdiba, Tunis 1982, s. (227-246), 234; Raymond, s. 242; Marçais, s. 230

¹¹⁰Zeynüddin Ahmed b. Ahmed, ez-Zebidi, Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, (Çev. A. Naim-K. Miras) Ankara 1980, C. 7, s. 413

durum, çok katlı bir kabilecilik anlayışına sahip Arap toplumunun sosyal yapısının, şehrin fiziki yapısına yansımalarının sonucudur. Her kabilenin kendi mahallesinde kendine ait bir mescide ve mezarlığa sahip olması da kabilecilik anlayışına uygun düşen tasarruflardır.

İncelediğimiz şehirlerde, sıradan halkın oturduğu sade, küçük boyutlu konutların yanında, az sayıda da olsa, o günün ölçülerine göre lüks sayılabilecek büyük konutlar da bulunmaktadır. Konut konusundaki bu farklılaşma da, yine Arap toplumunun sosyal yapısının bir tezahürü olmalıdır. Burada ilk dönemlere ait konutların yapısı konusunda pek bilgi sahibi olmadığımızı, ancak geç dönem Fustat evlerinin çoğunun, Müslümanların hayat tarzına uygun düşen avlulu ev formunda olduklarını hatırlatmak isteriz¹¹¹.

Söz konusu şehirlerde karşımıza çıkan musallâlar dîni bir gereğin, dârü'r-rızıklar ise o günkü siyasî, askerî ve iktisadî şartların zorlamasıyla varlık bulmuş yapısal unsurlardır.

İncelediğimiz şehirler, savunma unsuru olarak oldukça arkaik unsurları kullanmışlardır. Bunda o günkü Müslümanların mimari yetersizliği başlıca etken olmalıdır. Üç şehir de ilk yıllarda koruyucu bir sur duvarından yoksundur. Şehir savunması Basra ve Küfe'de, suyu Fırat ve Şattü'l-Arap'tan getirilen kanallarla sağlanmıştı. Bu iki şehir sur duvarlarına Abbasiler döneminin başlarında kavuşmuştur. Fustat ise ilk yıllarda Nil tarafından kamış bir çitle diğer taraflardan da dikenli çalılarla korunmuştur. Daha sonra şehir doğu tarafından bir hendekle kuşatılmıştır. Fustat'ın sur duvarlarına sahip olması ise çok sonralara kalmıştır.

---

¹¹¹Gabriel-Bahgat Bey, s. 51-55, 75; Can, İslam Şehirlerinin, s. 243-244